

I

Burgers en Boeren – Geld en Grond. De betekenis van burgerlijk kapitaal voor veranderende eigendomsverhoudingen in Twente 1760-1832

COR TROMPETTER

1. Inleiding

In de geschiedenis van de landbouw van Nederland voor 1880 is vrijwel geen aandacht besteed aan het belang van kapitaalverschaffing, in het bijzonder de verschaffing van hypothecaire en onderhandse leningen aan boeren.¹ Zo komt dit onderwerp in de Bieleman's *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* met betrekking tot deze periode in het geheel niet ter sprake.² Alleen in de studie van Baars naar de geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden komt de betekenis van hypothecaire leningen in de landbouw wat uitgebreider aan de orde.³ Dit gebrek aan aandacht is niet terecht. In dit artikel zal ik aan de hand van

1 Met dank aan G. Trienekens en J.L. van Zanden voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel. Dit artikel is geschreven in het kader van het onderzoekprogramma 'Negotie en Nering' van het N.W. Posthumus Instituut.

2 J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Meppel, 1992). Ook in Bieleman's 'Boeren op het Drentse zand 1600-1910 – Een nieuwe visie op oude landbouw', *A.A.G. Bijdragen XXIX* (1987) ontbreekt dit onderwerp volledig. In Van Zanden's onderzoek naar de geschiedenis van de landbouw in Oost-Nederland vinden we over de betekenis van de kapitaalverschaffing aan boeren evenmin iets terug (J.L. van Zanden, 'De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914', *A.A.G. Bijdragen XXV* (1985) en J.L. van Zanden, 'De opkomst van een eigenerfde boerenklasse in Overijssel, 1750-1830', *A.A.G. Bijdragen XXIV* (1984) 105-130). De studie van Paping naar de landbouw in Groningen laat dit onderwerp ook grotendeels onaangeroerd. Hij geeft wel cijfers over de ontwikkelingen van de rentestand, maar laat deze cijfers niet volgen door een analyse van de betekenis van de kapitaalverschaffing aan boeren voor de landbouw (Richard Paping, *Voor een handvol stuivers – Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei 1770-1860* (Groningen, 1995) 219-221).

3 C. Baars, *De Geschiedenis van de Landbouw in de Beijerlanden* (Wageningen, 1973) 117-121.

een studie naar het belang van burgerlijk kapitaal voor de veranderende eigendomsverhoudingen in Twente in de periode 1601-1832 laten zien dat kennis van kapitaalverschaffing aan boeren ook lang voordat de moderne landbouw vorm kreeg, essentieel is voor een juist begrip van agrarische veranderingsprocessen.

In Twente, een gebied met zo'n 50.000 inwoners rond 1800 dat als relatief arm bekend staat, gingen er miljoenen om in de 'agrarische kapitaalmarkt'. Schulden die 50-80 procent van de waarde van het onroerend goed van de boeren bedroegen waren in de eerste decennia van de negentiende eeuw eerder regel dan uitzondering. Deze toestand mag echter niet worden opgevat als een teken van crisis of sterke verarming: de schulden werden juist aangegaan in een periode waarin boeren eigenaar werden van voorheen door hen gepachte boerderijen, terwijl de agrarische inkomens een sterke opwaartse trend te zien gaven. Lang voordat er coöperatieve boerenleenbanken ontstonden, bestond er in Twente een financiële infrastructuur die het de boeren mogelijk maakte grote investeringen te doen, met als doel het verkrijgen van het juridische eigendom van de boerenplaats. In het eerste deel van dit artikel zal ik, om de diepgaande aard van de agrarische veranderingsprocessen in de periode 1601-1832 te karakteriseren, de omvang en aard van de verschuivingen in de eigendomsverhoudingen analyseren. In het tweede deel zal ik laten zien dat de meest in het oog springende ontwikkeling, de sterke toename van het boereneigendom, alleen mogelijk was door de beschikbaarheid van kapitaal van buiten de agrarische sector.

2. Veranderende eigendomsverhoudingen 1601-1832

A. Bronnen

Voor de analyse van de ontwikkeling van de eigendomsverhoudingen op het Twentse platteland beschikken we over drie bronnen die ons directe informatie verschaffen over vrijwel het gehele gebied, te weten het Verpondingsregister uit 1601, het Vuurstedengeldregister uit 1751/52 en de Kadastrale Leggers uit 1832. In het Verpondingsregister uit 1601 werd, naast vele gegevens over pachten en tienden, voor het overgrote deel van de boerderijen in Twente de oppervlakte bouwland in 'mudden gezaais' en de eigenaar geregistreerd.⁴ Er ontbreken slechts de gegevens voor de eigenaren van boerderijen in het gericht Kedingen (de latere gemeenten Markelo en Wierden), het gericht Haaksbergen en de marke Berghuizen in de latere ge-

4 Het Verpondingsregister van 1601 is gepubliceerd als *Het Verpondingsregister van Twente van 1601* (Enschede, 1985). Dit register is een zeer belangrijke bron is met betrekking tot de geschiedenis van de landbouw in Oost-Nederland, hoewel er de nodige interpretatieproblemen mee zijn. De uitgevers menen dat er waarschijnlijk van een aanzienlijke onderregistratie van de grootte van de landerijen heeft plaatsgevonden (*Verpondingsregister 1601 XXIII*).

meente Losser. Ook werd het gras- en hooiland geregistreerd, maar dit is zeer onvolledig gebeurd, zodat ik deze gegevens verder buiten beschouwing heb gelaten.⁵

In het Vuurstedengeldregister uit 1751/52 ontbreken de gegevens, of zijn zeer onduidelijk, voor de gerichten Ootmarsum (de latere gemeenten Denekamp en Tubbergen), Haaksbergen en Rijssen.⁶ De gegevens uit het Vuurstedengeldregister uit 1751/52 zijn veel minder uitgebreid dan die uit het Verpondingsregister uit 1601. Zo vinden we in het Vuurstedengeldregister geen gegevens met betrekking tot de grootte der gronden, daar het hier niet ging om een grondbelasting, maar om een belasting op haardsteden. Belangrijk is echter dat voor een groot deel van de boerderijen waarvan in 1601 de eigenaar werd geregistreerd, dit ook in 1751/52 gebeurde. Het is hierdoor mogelijk, door de maatschappelijke groepen waartoe de

Een tweede probleem is dat het niet duidelijk is welke landmaten men in 1601 hanteerde. De uitgevers van het Register stellen, met Slicher van Bath, dat de opgave in 1601 geschied is in herenmudden van 375 vierkante Rijnlandse roeden (0,5322) hectare (*Verpondingsregister XVI*, B.H. Slicher van Bath, *Een Samenleving onder Spanning – Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Utrecht, 1957) 396). Het register zelf geeft hier echter geen enkel uitsluitsel over.

Hier komt bij dat wanneer er al sprake geweest is van een opgave in herenmudden, deze herenmudden mogelijk groter zijn geweest dan 0,5322 hectare. Zo stelt de rentmeester Cramer van het Stift Weerselo dat herenmudden 450 rijnlandse roeden groot waren (Rijksarchief in Overijssel (RAO), Archief van de Ridderchap, nr. 534.) Bij de opmeting van de goederen van het huis Twickel werden nog grotere mudden van 480 rijnlandse roeden gehanteerd (Delden, Archief van het Huis Twickel, nr. 2456). Daar ons hier gaat om de relatieve aandelen van de verschillende groepen eigenaars, is deze kwestie niet direct van belang. Alleen wanneer er voor de verschillende delen van Twente verschillende maten gebruikt zijn (hetgeen overigens niet mag worden uitgesloten) zou er een lichte verschuiving van de relatieve aandelen kunnen optreden. Elke vergelijking van het areaal bouwland in 1601 met latere opmetingen is alleen al om deze reden zeer dubieus. Dit geldt ook voor het minder uitgebreide register van 1602 dat samen met het register van 1601 is gepubliceerd.

⁵ De Verpondingskohieren geven geen uitsluitsel over de waarde van al het onroerend goed, dat is inclusief de bedrijfsgebouwen en dergelijke, maar alleen over de oppervlakte bouwland. De hoogte van de aanslag werd bepaald aan de hand van deze oppervlakte. Hierbij werd geen rekening gehouden met de kwaliteit van het bouwland of de waarde van de bedrijfsgebouwen. Een directe vergelijking tussen de gegevens uit 1601 en de gegevens uit de Kadastrale Leggers is dan ook niet mogelijk. De waarde van de bedrijfsgebouwen heb ik daarom bij de analyse van de veranderende eigendomsverhoudingen buiten beschouwing gelaten. Er is nog een tweede reden waarom een directe vergelijking tussen de situatie in 1601 (en 1751/52) en 1832 niet mogelijk is. In 1832 werd niet voor iedere boerderij de waarde van de grond en de bedrijfsgebouwen geregistreerd, maar voor iedere eigenaar.

⁶ RAO, Staten Archief nr. 2582.

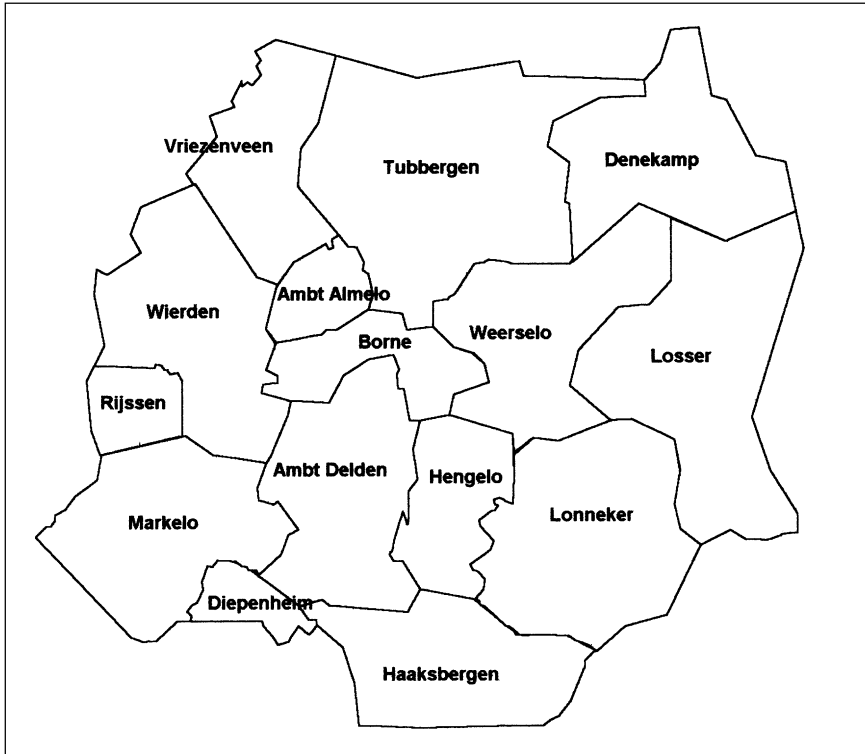
eigenaren 1601 behoorden te vergelijken met die waartoe dezen in 1751/52 behoorden, veranderingen in eigendomsverhoudingen te analyseren.⁷ De veronderstelling hierbij is dat de relatieve betekenis van het areaal dat bij de boerderijen hoorde in deze periode niet fundamenteel veranderde.⁸

In de Kadastrale Leggers van 1832, die gebaseerd waren op gegevens die vanaf 1816 waren verzameld, werd voor elke eigenaar de grootte en het soort gebruik van ieder perceel geregistreerd. Daarnaast werd, op grond van een schatting van de opbrengst in de voorafgaande jaren (na aftrek van kosten), de belastbare opbrengst bepaald.⁹ Het belangrijkste probleem van de Kadastrale Leggers is de omvang, daar van elke eigenaar elk lapje grond werd geregistreerd. Het is dan ook praktisch niet mogelijk om, net zoals in 1601, de oppervlakte bouwland als basis voor de reconstructie van de eigendomsverhoudingen te nemen. Dit zou betekenen dat voor de vele duizenden eigenaren in Twente de Leggerartikelen volledig uitgesplitst moeten worden. Daar voor de verschillende eigenaren alle gronden werden geregistreerd, kan ook de oppervlakte die een eigenaar bezat niet als uit-

7 Hierbij is aangenomen dat de eigenaar van de boerderij, het gebouw waarbinnen de vuurplaats waarvoor het Vuurstedengeld betaald moest worden zich bevond, ook eigenaar was van het bij de boerderij behorende land.

8 Daar het hier gaat om de relatieve grootte van het areaal dat bij de boerderijen behoorde, sluit dit niet uit dat er een vergroting van het areaal plaatsvond door ontginningen. Pas wanneer er op boerderijen die eigendom waren van de boeren meer ontgonnen werd dan op pachtboerderijen, treed een verstoring van het beeld op. Er is vooralsnog geen reden om te veronderstellen dat dit het geval is geweest. Pachters die woeste gronden ontgonnen die bij de boerderij hoorden werden weliswaar geen eigenaar van deze gronden, maar mochten deze gronden wel gebruiken zonder dat dit, voor zover te beoordelen valt, op korte termijn leidde tot een verhoging van de pacht. Wel is het duidelijk dat de stelling van Slicher van Bath dat er tussen 1601 en 1750 vrijwel niets ontgonnen werd van de hand moet worden gewezen (Slicher van Bath, *Samenleving* 401-408). Hoewel er geen sprake is geweest van grootschalige ontginningsprojecten door burgers of door adel, nam het areaal bouwland aanzienlijk toe. Voor zover aan de hand van de huidige stand van het onderzoek te beoordelen valt gebeurde dit door kleine ontginningen door boeren. Zo steeg het areaal bouwland, zoals opgemeten in 1642 en 1733, van 63 pachtboerderijen van het Stift Weerselo (eigendom van de Overijsselse Ridderschap) tussen 1642 en 1733 gemiddeld met meer dan 80 procent (RAO, Archief van de Ridderschap nrs. 2 en 623). Wel is het zo dat aangemaakte markegronden door de boeren, na ontginning, gekocht konden worden. Dit leidt er toe dat het aandeel van de boeren in 1752 enigszins hoger zal hebben gelegen dan op grond van mijn analyse blijkt.

9 Zie *Kadastrale Atlas 1832 – Ambt Delden, Stad Delden (tekstdeel)* (Zwolle, 1994) 12-13. De Kadastrale Leggers bevinden zich in het archief van het Kadaster in Overijssel, en zijn, met uitzondering van een klein deel van de gemeente Denekamp, volledig bewaard gebleven. Een probleem in de Kadastrale Leggers is dat nogal wat land in eigendom van meerdere personen was. Ik heb deze grond steeds gerekend als bezit van de eerste persoon die in het betreffende artikel genoemd wordt. Voor de bepaling van het aandeel van de

Figuur 1. *Twente in 1832.*

gangspunt voor vergelijking dienen.¹⁰ De totale belastbare opbrengst van de percelen die een eigenaar bezat geeft echter wel een goede indicatie van de waarde van de eigendommen. Immers, de woeste gronden hadden slechts een geringe be-

eigenaren met grond met een huurwaarde van meer dan fl. 100 in hun bezit heb ik alleen die Leggerartikelen beschouwd waarvan de som van de huurwaarde van de verschillende percelen in het betreffende artikel meer dan fl. 100 was. Daarnaast was de aanduiding van de eigenaren in de artikelen niet altijd correct (dit is de bevinding van de heer H. Woolderink die de Kadastrale Leggers uitgebreid bestudeerd heeft in het kader van historisch boerderijenonderzoek). Voor het huidige onderzoek mogen we echter aannemen dat dit niet tot grote discrepanties leidt wat betreft de verhoudingen in het bezit van de verschillende groepen in de Twentse samenleving.

¹⁰ Dit probleem wordt vergroot doordat in sommige delen van Twente er al een markede-ling had plaatsgevonden, waardoor de gemiddelde oppervlakte grond die een eigenaar bezat veel hier groter was dan in de rest van Twente. Zie H.B. Demoed, *Mandegoed Schandegoed, De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19e eeuw* (Zutphen 1987) 97. Het gaat hier om de marken De Lutte, Gammelke en Goor.

lastbare opbrengst, en vormen daarom bij een vergelijking die uitgaat van de belastbare opbrengst veel minder een versturende factor dan bij een vergelijking op basis van de oppervlakte.¹¹

Bovendien is het, gegeven de omvang van de bron, niet mogelijk voor alle eigenaren de belastbare opbrengst direct in de analyse te betrekken. Ik heb bij de analyse van deze bron dan ook beperkt tot eigenaren die land met een belastbare opbrengst van meer dan fl. 100 bezaten in een gemeente. Voor de categorie grondeigenaren die grond bezaten met een belastbare opbrengst van minder dan fl. 100 heb ik een schatting van de eigendommen gemaakt.¹² Verder heb ik, om een vergelijking met de toestand in 1601 mogelijk te maken, de markegronden buiten beschouwing gelaten. Wat betreft de categorieën eigenaren ben ik uitgegaan van de situatie in 1601. De eigenaren in deze periode kunnen onderscheiden worden in de adel, de boeren, de burgers, de landsheer, de geestelijkheid (in 1832 kerken) en instellingen van armenzorg. De resultaten van de vergelijking van de situatie in de jaren 1601, 1751/52 en 1832 zijn samengevat in tabel 1. De volledige gegevens voor 1601 en 1832 zijn als bijlagen 1, 2 en 3 bijgevoegd.

B. Ontwikkelingen

In 1601 domineerden adel en geestelijkheid de eigendomsverhoudingen in Twente, terwijl ook de landsheer een aanzienlijk bezit had. Het aandeel van boeren en burgers was beperkt in deze nog grotendeels feodale eigendomsstructuur. De eerste verandering in de verhoudingen kwam snel na 1601. Met de invoering van de Reformatie in geheel Twente kwam het grootste deel van de geestelijke goederen, zoals die van het Stift Weerselo, de kloosters Almelo en Oldenzaal en het Capittel van Oldenzaal in handen van de Ridderschap. De goederen van de kloosters Albergen en Sibculo werden toegevoegd aan het bezit van de Staten van Overijssel. Geestelijke goederen waarvan de eigenaar zich buiten de provincie Overijssel bevond bleven ongemoeid. De Staten van Overijssel werden ook eigenaar van de landsheerlijke goederen. Ondanks het feit dat de voormalige goederen van de landsheer en die van de geestelijkheid overheidsbezit werden, bleven er verschillen bestaan. De voormalige geestelijke goederen werden feitelijk gewone pachtgoederen, waarbij de Ridderschap dan wel de Staten als verpachter optrad. De voormalige landsheerlijke goederen hielden als horige goederen een aparte status. De

11 Hierbij is uitgegaan van de veronderstelling dat de relatieve waarde van niet-bouwland voor alle eigenaren dezelfde is geweest.

12 Ik ben er bij de schatting van het eigendom van eigenaren met een huurwaarde van minder dan fl. 100 van uit gegaan dat de verdeling tussen de verschillende groepen in Twente dezelfde is geweest als voor de eigenaren met grond het een huurwaarde van fl. 100 tot fl. 150 (zie bijlagen 2 en 3).

Tabel 1. De eigendomsverhoudingen in Twente per gemeente in 1601, 1752 en 1832 (in procenten)

	Adel			Boeren			Burgers			Overheid			Geestelijkheid en kerken			Instellingen van armenzorg		
	1601	1752	1832	1601	1752	1832	1601	1752	1832	1601	1752	1832	1601	1752	1832	1601	1752	1832
I	1601	1752	1832	1601	1752	1832	1601	1752	1832	1601	1752	1832	1601	1752	1832	1601	1752	1832
Ambr-Almelo	66,9	50,0	63,4	53,9	8,6	20,2	14,7	17,4	20,2	0,0	9,5	4,5	26,1	8,0	0,9	0,6	0,0	0,1
Borne	75,1	49,5	36,1	6,7	3,0	5,2	58,9	0,0	11,9	29,5	46,8	0,1	10,4	0,0	4,5	0,0	0,0	0,2
Ambr Delden	79,8	61,5	34,4	35,0	6,9	15,1	46,8	6,9	21,1	15,3	24,1	1,3	9,4	0,0	1,0	0,0	5,4	0,6
Denekamp	79,5	53,8	—	7,9	5,7	65,5	16,1	—	23,2	8,9	—	1,2	15,5	—	1,1	0,0	—	0,9
Diepenheim	61,7	35,5	29,0	24,8	0,0	6,6	53,4	0,0	8,3	17,6	52,1	1,4	21,0	4,1	1,3	0,0	0,0	1,4
Haaksbergen	—	—	—	6,2	—	65,3	—	—	18,3	—	—	1,7	—	—	2,5	—	—	6,0
Hengelo	78,8	78,7	56,2	34,9	4,0	26,2	42,5	1,2	11,9	17,9	5,7	1,5	16,1	0,0	1,8	0,0	0,0	1,0
Lonneker	64,7	51,1	11,2	1,0	3,3	42,3	80,2	9,6	14,0	16,5	18,7	0,8	20,6	13,8	1,0	0,5	0,0	0,4
Losser	67,5	61,5	22,4	0,7	0,1	7,8	58,5	6,6	35,9	36,6	23,8	1,2	22,5	7,9	1,8	0,0	2,2	1,4
Markelo*	84,6	—	33,3	14,9	—	20,2	52,6	—	16,0	19,6	22,0	7,1	—	5,7	2,4	—	2,9	3,6
Rijssen	—	—	—	10,7	—	57,3	—	—	26,9	—	—	0,1	—	—	2,8	—	—	2,0
Tubbergen	85,8	43,1	—	11,4	8,8	75,1	7,8	—	11,6	5,7	—	0,3	34,5	—	0,6	0,2	—	0,9
Weerselo	82,5	35,2	13,5	9,5	0,2	4,6	68,0	3,8	24,0	19,8	53,7	1,6	45,0	4,2	0,5	0,6	0,0	0,6
Wierden*	78,8	—	13,0	4,6	—	33,8	67,8	—	33,1	25,4	18,8	0,1	—	1,2	1,4	—	0,0	0,7
Totaal A**	72,7	51,6	26,9	12,8	3,0	15,5	61,7	5,9	20,1	20,9	30,8	1,7	23,6	5,4	1,5	0,3	1,3	1,4
Totaal B***	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
							18,4		21,1		28,1							

Bronnen: 1601: *Het Verpandingsregister van Twente van 1601* (Enschede, 1985); 1752: *Vuurstedengeldregister (RAO, Staten Archief nr. 2582)*; 1832: *Kadastrale Leggers (aanwezig op het archief van het Kadaster in de provincie Overijssel)*.

Sluutel: I. Percentage van de goederen die in 1601 genoemd worden en waarvan in 1752 de eigenaar bekend is.

* Voor de gemeenten Markelo en Wierden zijn voor 1752 die goederen onderzocht die in 1601 genoemd worden.

** Voor 1752 exclusief de gemeenten Markelo en Wierden.

*** Voor 1752 inclusief de gemeenten Markelo en Wierden.

Daar Vriezenveen zowel wat betreft de ontstaansgeschiedenis als wat betreft de structuur van het grondbezit sterk verschilde van de rest van Twente, heb ik het steeds buiten beschouwing gelaten.

pachten waren relatief laag, maar er bleven wel een aantal horige verplichtingen op deze erven rusten.¹³

Voor de vergelijking van de situatie in 1601 met die in 1752 heb ik die boerderijen geselecteerd waarvan in beide jaren de eigenaar eenduidig te bepalen viel. De aandelen van de verschillende groepen in deze deelverzameling van alle bezittingen in 1601 verschilt alleen voor de adel in het Ambt Almelo aanzienlijk van het gehele bezit (vergelijk met bijlage 1). Voor de andere gemeenten bedragen de verschillen nooit meer dan enige procenten, zodat we kunnen stellen dat de ontwikkeling van de geselecteerde boerderijen een goede afspiegeling vormt van die van alle boerderijen die in 1601 zijn geregistreerd.

Kijken we nu naar Twente als geheel, dan blijkt dat in 1752 het adellijke bezit al bijna gehalveerd was. Vooral in zuid-oost Twente – Weerselo, Losser en Lonneker – was de achteruitgang bijzonder sterk. Dit werd voor een aanzienlijk deel veroorzaakt door de afstoting van Twentse bezittingen door de Graaf van Bentheim. Daarnaast verdween het bezit van de familie van Loen in de gemeente Lonneker (het oude landgericht Enschede) voor een groot deel uit adellijke handen, terwijl in de gemeenten Weerselo en Losser een deel van de het goederenbezit van de Van Reedes verloren ging. Anderzijds wist de adel zich in midden Twente (Borne, Hengelo en Ambt Delden) redelijk te handhaven, terwijl er in Ambt Almelo (het oude landgericht Almelo), door aankoop van goederen door de Heren van Almelo, zelfs sprake was van een aanzienlijke stijging.

Tegenover de achteruitgang van de adel stond een sterke stijging van het bezit van boeren en burgers. In 1601 bedroeg het bezit van deze twee groepen nog geen tien procent, maar in 1752 was hun aandeel tot meer dan 35 procent gestegen. Ook hier zijn, net zoals bij ontwikkeling van het bezit van de adel, sterke lokale verschillen te constateren. Dit is niet alleen het geval voor het totale relatieve aandeel van deze twee groepen, maar ook waar het gaat om de verhouding tussen deze twee groepen. In de gemeenten waar de overheid en geestelijkheid in 1601 en de overheid in 1752 een belangrijke plaats innamen, Borne, Diepenheim en Weerselo, stelde burger- en boerenbezit in 1752 nog weinig voor. Het omgekeerde is eveneens het geval (de gemeenten Ambt Delden, Hengelo en Lonneker). Ook voor de twee gemeenten waar we alleen voor 1752 gegevens hebben, Markelo en Wierden, geldt dat weinig overheidsbezit samen ging met veel boerenbezit. Een afwijkend patroon zien we in de gemeente Ambt-Almelo, waar er door de sterke positie van de Heren van Almelo zelfs sprake was van een afname van het totale bezit van boeren en burgers. In Weerselo en Losser waren het vooral burgers die hun aandeel vergrootten, in Hengelo en Lonneker vooral de boeren. Vooral het verschil

13 Met betrekking tot de horige erven zie R.F.A. Rorink, *Verbonden door de echte. Rechten en plichten van de horige boeren onder de Twentse landsheerlijke hoven tot 1811* (Almelo, 1996), P.G. Aalbers, *Het einde van de Horigheid in Twente Oost Gelderland 1795-1850* (Zutphen, 1979) en Slicher van Bath, *Samenleving 673-728*.

tussen Losser, waar burgers in 1752 meer dan 40 procent van de goederen in hun bezit hadden en Lonneker, waar dit het geval was voor de boeren, is frappant. In de gemeente Losser waren het in het bijzonder predikantenfamilies uit de stad Oldenzaal en het dorp Losser die zich een sterke positie wisten te verwerven. Van een algemeen patroon is weinig zichtbaar.

Evenmin valt er iets zinnigs te zeggen over een mogelijke relatie tussen veranderende eigendomsverhoudingen en de zich ontwikkelende textielnijverheid. De textielnijverheid kwam zowel tot ontwikkeling in gebieden waar het boerenbezit bijzonder klein was (Almelo en Borne), als in gebieden waar het boerenbezit juist bijzonder groot was (Hengelo en Lonneker). Wel is duidelijk dat de textielondernemers weinig actief waren op de grondmarkt. In geen van de textielgebieden komt het burgerlijk aandeel in 1752 boven het Twentse gemiddelde.

Voor de twee andere belangrijke grondbezitters, de overheid en de geestelijkheid, geldt dat er weliswaar een verschuiving van hun aandelen plaatsvond ten gevolge van de Reformatie, maar dat hun totale aandeel in 1752 slechts enkele procenten minder was dan in 1601. Overigens moet worden opgemerkt dat de hier gegeven schattingen eerder de ontwikkelingen karakteriseren dan de absolute omvang van het totale eigendom van de verschillende maatschappelijke groepen. Zo is er een reële mogelijkheid dat het boerenbezit rond 1750 hoger heeft gelegen dan ik hierboven heb berekend.¹⁴ Slicher van Bath schatte het bezit van de eigenfde boeren op het Twentse platteland in 1750 op 31,0 procent, een schatting waar hij zelf overigens de nodige vraagtekens bij zette. Het belangrijkste probleem bij deze schatting is dat in de kohieren van de 500e en 1000e penning, waarop deze schatting gebaseerd is, de schulden van de adel steeds zijn afgetrokken van de waarde van de eigendommen. Ook zijn de welgestelde pachters in de kohieren opgenomen.¹⁵ De werkelijke omvang van het boerenbezit zal daarom eerder tussen de 20 en 25 procent hebben gelegen dan op het door Slicher van Bath geschatte percentage.

De belangrijkste conclusie die uit de vergelijking van de situatie van 1601 met die in 1752 naar voren komt is dat het goederenbezit van de adel in Twente al vrijwel gehalveerd was, voordat de verkoop van gehele adellijke goederencomplexen echt op gang was gekomen. De achteruitgang in deze 150 jaar was, in procenten per jaar gerekend, ongeveer even sterk als in de 80 jaar die volgden. Hoewel de adel lokaal nog steeds een factor van grote betekenis kon vormen, was van een algehele dominantie geen sprake meer. Veel goederen die in 1750 nog wel in adellijke handen waren vaak belast waren met aanzienlijke hypotheek bij burgers in de Twentse steden, maar ook bij burgers in Deventer. Hoewel dit niet noodzakelijkerwijs betekent dat er van een verarming van de adel sprake was – er kan ook geld geleend zijn om het op een of andere wijze te investeren – moeten we mijns

14 Zie noot 7.

15 Slicher van Bath, *Samenleving* 308.

inziens toch van verarming spreken.¹⁶ Zo daalde de totale absolute waarde van de adellijke vermogens in Twente volgens de kohieren van de 500e en 1000e penning van bijna 3,5 miljoen guldens in 1675 tot 1,5 miljoen in 1758.¹⁷ Het aandeel van de adellijke vermogens daalde van 60,9 tot 21,9 procent.¹⁸

Tabel 2. *De eigenaren van havezaten in Twente 1780-1832.*

	1780	1790	1800	1810	1820	1832
Adel	37	36	34	30	26	17
Adel/boeren	1	1	1	1	1	1
Burgers	4	5	6	8	8	15
Burgers/boeren	0	0	1	3	4	5
Boeren	0	0	0	0	2	3
Onduidelijk	0	0	0	0	1	1

Bron: Jhr. A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De Havezaten in Twente en hun bewoners* (Zwolle, 1995)

In de periode 1752-1832, zette de achteruitgang van het adellijke bezit zich voort. Hoewel de achteruitgang na 1750, in procenten gerekend, niet sterker was dan in de periode daarvoor kreeg deze vooral na 1800 een veel dramatischer karakter,

16 RAO, Staten Archief nr. 2556, Kohier van de 500e en 1000e penning 1750; zie ook Slicher van Bath, *Samenleving* 267, 268.

17 Slicher van Bath, *Samenleving* 265, 266.

18 Slicher van Bath, *Samenleving* 278. Nu is opgemerkt dat de bron waaruit deze gegevens afkomstig zijn niet betrouwbaar zou zijn omdat de adellijke vermogens bewust te laag zijn opgegeven om de aanslag in de 500e en 1000e penning zo laag mogelijk te houden (onder andere S.W. Verstegen, *Gegoede Ingezetenen – Jonkers en Geërfden op de Veluwe tijdens Ancien Regime, Revolutie en Restauratie (1650-1830)* (Amsterdam, 1989) 46-47). Hoewel er inderdaad de nodige redenen zijn om uitspraken die op deze bron gebaseerd zijn zeer kritisch te bekijken is, worden er bij de stelling dat de adellijke vermogens te laag zijn opgegeven twee veronderstellingen gehanteerd waarvoor geen goede argumenten zijn. Allereerst wordt verondersteld dat er in 1675 door de adel niet gefraudeerd zou zijn en in 1758 wel. Echter, als er al van een te lage opgave sprake geweest zou zijn, dan komt het jaar 1675 eerder in aanmerking dan het jaar 1758. Immers, in 1675 was Twente nog niet hersteld van de plunderingen door de troepen van de Bisschop van Münster. De tweede veronderstelling is dat de adel in 1758 veel sterker fraudeerde dan de andere aangeslagenen. Ook deze veronderstelling mist elke grond (zie voor 500e en 1000e penning W.F. Fritschy, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Deel 1 – Overijssel (1604-1795)* (Den Haag, 1996) 196-198; Cor Trompeter, *Agriculture, Proto-Industry and Mennonite Entrepreneurship – A history of the textile industries in Twente 1600-1815* (Amsterdam, 1996) 193-195).

omdat het geen individuele boerderijen en stukken land meer waren die verkocht werden, maar gehele goederencomplexen (zie tabel 2). De timing van deze ontwikkeling suggereert dat de politieke ontwikkelingen na 1795 hierbij een rol gespeeld hebben. Tot 1795 was het zo dat het bezit van een havezate met een belastbare waarde van fl. 25.000 de eigenaar, zo deze tot de gereformeerde adel behoorde, een plaats in de Overijsselse Ridderschap garandeerde.¹⁹ Het was dus voor de bezitter zaak koste wat kost het goed in handen te houden, desnoods onder het aangaan van zware schulden. Na 1795 vielen de politieke voorrechten die aan het bezit van een havezate gekoppeld waren weg. Verkoop van een al zwaar verhypothekerd goed lag na 1795 daarom veel eerder voor de hand dan voor 1795. Toch is dit maar een deel van het verhaal. Van de 42 havezaten die Twente telde werden in 1768 nog maar zestien Riddermatigen op de Overijsselse landdagen verschreven.²⁰ De verarming was al lang aan de gang en na 1800 kwam het tot een climax die tot gedwongen verkoop leidde. Dit gebeurde met relatief kleine bezittingen zoals Oldemeule en Beugelskamp, maar ook met grote complexen zoals het Huis Ootmarsum en Singraven.²¹ Ook wanneer de politieke omwenteling niet had plaatsgevonden zouden vele adellijke geslachten uiteindelijk gedwongen geweest zijn tot verkoop over te gaan. Hoewel politieke factoren de ontwikkelingen versneld kunnen hebben, heeft de verkoop van grote goederencomplexen daarom eerder een zuiver economische achtergrond gehad.

De vraag naar de precieze oorzaken van de economische achteruitgang van de Twentse adel moet echter voorsnood deels onbeantwoord blijven. Zo heeft Van Zanden overtuigend aangetoond dat de adel er in de achttiende eeuw niet in slaagde de inkomsten uit het goederenbezit te verhogen – de pachtprizen bleven in de gehele eeuw vrijwel op het zelfde niveau – maar dit kan niet de enige oorzaak geweest zijn. Van Zanden's onderzoek richtte zich op de goederencomplexen Almelo en Twikkel, maar dit waren nu juist twee complexen die zich tot op de dag van heden hebben weten te handhaven.²² Stagnerende inkomsten zijn zeker een deel van de oorzaak geweest, maar kunnen de gehele ontwikkeling niet verklaren.²³

Binnen het perspectief van de gehele ontwikkeling in de periode 1752-1832 is het opvallende dat terwijl het gehele aandeel van burgers in het goederenbezit

19 Hierbij moest overigens nog wel aan een aantal aanvullende voorwaarden voldaan worden, die voornamelijk met afstamming te maken hadden (Gevers en Mensema, *Havezaten in Twente* 16-26).

20 Gevers en Mensema, *Havezaten in Twente* 38.

21 Gevers en Mensema, *Havezaten in Twente* 148, 426-427, 478-481 en 507-508.

22 Van Zanden, 'Opkomst,' 118-126.

23 Het uitsterven van adellijke geslachten heeft in Twente geen rol gespeeld. Dit neemt echter niet weg dat dynastieke factoren, zoals boedelscheidingen, een rol gespeeld kunnen hebben.

vrijwel onveranderd bleef, burgers wel zeer actief waren bij de aankoop van adellijke goederencomplexen. Boeren speelden hierbij amper een rol. Was er bij de verkoop van individuele boerderijen de mogelijkheid voor de pachter om de boerderij te kopen, bij de verkoop van adellijke landgoederen ontbrak deze mogelijkheid daar deze complexen steeds als geheel werden verkocht. Het ontbrak de boeren aan het kapitaal om op deze markt mee te kunnen doen.²⁴ Wel kon men natuurlijk na de eerste verkoop trachten de boerderij alsnog in handen te krijgen. Bovendien waren de burgers vaak de houders van de hypotheeken waarmee al in de achttiende eeuw vele adellijke goederen bezwaard waren, zodat ze zeker een vinger in de pap gehad zullen hebben bij de verkoop. Egbert Coster, koopman uit Almelo, kocht in 1818 de havezate de Beugelskamp van Alexander van Raet voor een bedrag van fl. 16.000. Hij was een van de grootste schuldeisers van Van Raet, die een schuld van fl. 8200 bij hem had.²⁵

Speculatieve aankopen konden eveneens succesvol zijn. Zo kocht G.J.O.D. Dikers in 1814 de havezate Diepenheim die hij vier jaar later al weer met forse winst van de hand kon doen.²⁶ Zonder twijfel zullen speculatieve overwegingen vaker een rol hebben gespeeld. We mogen aannemen dat onder invloed van de stijgende graanprijzen na 1760 de grondprijzen eveneens een stijgende lijn te zien zullen hebben gegevens. De verwachting van een mogelijke verdere stijging maakte de aankoop van grote goederencomplexen waarschijnlijk tot een aantrekkelijk investeringsobject voor een burgerij die, zoals we verderop zullen zien, over veel kapitaal beschikte waarvoor weinig investeringsmogelijkheden bestonden.

Hoewel de zich voortzettende achteruitgang van de adel een belangrijke tendens is geweest, springen twee andere ontwikkelingen meer in het oog: de zeer sterke groei van het boerenbezit tot meer dan 60 procent in 1832 en het vrijwel wegvallen van het overheidsbezit. Deze twee ontwikkelingen waren complementair.²⁷ Tussen 1800 en 1832 deed de overheid vrijwel al haar bezittingen van de hand, waarbij boeren het leeuwendeel van de groep kopers vormden. Hierbij moeten we twee ontwikkelingen onderscheiden, te weten de verkoop van de voormalige geestelijke goederen en de verkoop van voormalige landsheerlijke goederen. Na enige kleine verkopen in de eerste jaren van de negentiende eeuw, werd in 1811 en 1812 een begin gemaakt met de verkoop van de voormalige geestelijke goederen. Deze verkoop betrof zo'n 10-15 procent van alle goederen in Twente. Dat dit percentage lager lag dan we op grond van de situatie in 1601 en 1752 mochten verwachten heeft verschillende oorzaken. Ten eerste waren met de Reformatie niet alle geeste-

24 Zo laat Van Zanden zien dat boeren, omdat ze zelf hun boerderijen exploiteerden, veel hogere prijzen voor de grond konden betalen dan burgers. Bij de verkoop van meerdere boerderijen tegelijk verdween dit voordeel (Van Zanden, 'Opkomst,' 125-126).

25 Gevers en Mensema, *Havezaten in Twente* 426, 427.

26 Gevers en Mensema, *Havezaten in Twente* 107, 179.

27 De aandelen van de diverse groepen in 1832 komen sterk overeen met de schattingen door Van Zanden (Van Zanden, 'Opkomst,' 109-111).

lijke goederen in handen van Ridderschap en Staten gekomen. Zo werden de omvangrijke goederen van het Kapittel van St. Pieter, die wel tot de voormalige geestelijke goederen behoorden, maar niet door de Overijsselse overheid werden genaast, in 1770 verkocht aan Baron du Tour.²⁸ Deze deed de goederen tussen 1770 en 1780 vrijwel alle weer van de hand. Het waren hierbij bijna uitsluitend de pachters die als kopers optraden. Ten tweede werden ook in de zeventiende en achttiende eeuw door de overheid incidenteel boerderijen verkocht, waarbij eveneens vooral boeren als kopers optraden. Van de 63 goederen (erven, halve erven en katersteden) van het Stift Weerselo in 1642 waren in 1812 nog 50 over. Naar de oppervlakte in 1642 gerekend nam het bezit met bijna 20 procent af.²⁹

Vanaf 1820 werden ook de voormalige landsheerlijke goederen verkocht. Deze goederen omvatten eveneens zo'n 10-15 procent van alle Twentse goederen. Ze gingen, net zoals de voormalige geestelijke goederen, voor het overgrote deel over in handen van de pachters.³⁰ De totale omvang van de verkopen van overheidsgoederen is echter beduidend kleiner dan de totale omvang van de stijging van het boerenbezit tussen 1752 en 1832. Dit heeft verschillende oorzaken. Allereerst werd het voor boeren, zoals Van Zanden heeft laten zien, door de stijging van de graanprijzen bij gelijkblijvende arbeidskosten, na 1760 mogelijk om boerderijen aan te kopen tegen prijzen die in geen verhouding stonden tot het rendement dat een verpachter kon behalen. Het is daarom zeer waarschijnlijk dat er na 1760 door burgers de nodige individuele boerderijen aan de pachters zijn verkocht, waardoor het proces van toename van boerenbezit in een stroomversnelling kwam. Ook is het, zoals ik hierboven stelde, zeer wel mogelijk dat het aandeel van de boeren rond 1750 hoger lag dan ik geschat heb. Nemen we nu de situatie in 1832 als uitgangspunt, en veronderstellen we dat vrijwel alle overheidsbezit door boeren is aangekocht, dan zou het aandeel van de boeren in 1800, dat is voor de grote verkoop der overheidsbezittingen, op ongeveer 35-40 procent hebben gelegen, dat is een stijging van ongeveer 15 procent tussen 1752 en 1800.

Met de constatering dat de eigendomsverhoudingen in Twente fundamenteel veranderden en het bezit van de Twentse boeren in korte tijd sterk steeg, is echter nog niet aangegeven hoe de boeren aan de middelen kwamen om de aankopen te financieren. Evenmin is het duidelijk wat de gevolgen waren voor de vermogenspositie van de boeren. Deze twee vragen, die beantwoord moeten worden om het ingrijpende karakter van de veranderende eigendomsverhoudingen juist te waarden, zullen in de volgende secties centraal staan.

28 J.H.R. Wiefker, *Het Twentse bezit van het Utrechtse Kapittel van St. Pieter 1544-1597* (Enschede, 1994) 174-189.

29 RAO, Archief van de Ridderschap nrs. 2 en 623; W.H. Dingeldein, *Het Stift Weerselo* (Hengelo, 1977) 51, 64-69.

30 Aalbers, *Horigheid* Hoofdstuk 3.

3. De financiële achtergronden van de veranderende eigendomsverhoudingen 1760-1832.

A. Bronnen

Voor de analyse van de financiële infrastructuur waar de Twentse landbouwers gebruik van konden maken om hun goederen aan te kopen, beschikken we slechts over een bron die een systematische verkenning mogelijk maakt, de Registers van Inschrijving van Hypotheekrechten. In 1811 werd door het toenmalige bewind, in het kader van de opzet van een nieuwe grondbelasting, een wet uitgevaardigd die houders van leningen waarbij onroerend goed als onderpand diende, verplichtte dit te registreren.³¹ Het ging hierbij niet alleen om nieuwe leningen. Ook alle eerder aangegane hypothecaire leningen moesten in het hypotheekregister worden ingeschreven. Hiernaast werden in Twente grote aantallen tienden geregistreerd, waarbij de waarde op penning twintig werd gerekend, dat wil zeggen op twintig maal de waarde van de jaarlijkse verplichting. Deze inschrijvingen heb ik niet in de analyse meegenomen. Uitgangen – jaarlijkse financiële verplichtingen, bijvoorbeeld aan kerken – die verbonden waren aan het bezit van sommige onroerende goederen, werden eveneens geregistreerd tegen penning twintig. Ook deze inschrijvingen heb ik buiten beschouwing gelaten, evenals inschrijvingen die duidelijk het directe resultaat waren van een boedelscheiding en inschrijvingen die met het bouwen erfrecht op de horige erven te maken hadden. In 1812 werd een nieuwe wet uitgevaardigd, die qua inhoud weinig van de wet uit 1811 verschilde. De registratie van oude hypotheekrechten werd in 1812 en 1813 dan ook voortgezet. Het resultaat was dat in deze drie jaren duizenden hypothecaire leningen volledig werden geregistreerd. In de geregistreerde aktes staan de woonplaats en het beroep van zowel de hypotheekgever als de hypotheeknemer, de aard van het onderpand, de opzegtermijn, het jaar waarin de hypotheek oorspronkelijk was afgesloten, en de hoogte van de rente in het jaar van afsluiting. Soms zijn in de aktes ook boeteclausules opgenomen voor het geval de rente te laat werd betaald. Gewoonlijk werd dan de rente over het betreffende jaar met een kwart of een half procent verhoogd.³² Opvallend is dat er slechts zeer zelden afspraken gemaakt werden over aflossing. Dit was vrijwel alleen (soms) het geval wanneer de hypotheeknemer de verkoper was van het onroerend goed dat als onderpand voor de lening gold. Ook werd later in de marge van de akte het jaar van uitschrijving genoteerd. Vanaf 1817 werden alle hypotheekrechten die voor 1812 waren afgesloten nogmaals geregistreerd. Deze her-

31 RAO, Archief van de Hypotheekbewaarder te Zwolle, Deventer en Almelo 1811-1858, nrs. 413-415 (1811) en 434-470 (1812-1832).

32 Hierbij bestaan twee varianten. Wanneer de rente lang na de vervaldatum betaald mocht worden kreeg de hypotheekgever soms een korting op de rente. Wanneer de rente op de vervaldatum betaald moest worden volgde soms een boete bij te late betaling. Bij de bepaling van de rentevoet ben ik steeds uitgegaan van de laagste rente.

nieuwde inschrijvingen heb ik vanzelfsprekend buiten beschouwing gelaten. Wanneer deze oude hypotheeken na 1817 werden afgelost werd dit soms bij de hernieuwde inschrijving geregistreerd en soms bij de oorspronkelijke inschrijving.³³

Door deze registratie van de hypotheeken beschikken we over een schat aan gegevens over kapitaalverschaffing aan boeren in Twente. Hierbij moet wel de kanttekening worden gemaakt dat met betrekking tot de periode voor 1812 de gegevens in zoverre onvolledig zijn dat hypotheeken die voor 1812 zijn afgelost niet uit deze bron zijn af te leiden. Wat betreft de omvang van de kapitaalverschaffing kunnen we daarom stellen dat de gegevens over de periode vlak voor de invoering van de registratie een goed beeld geven van de omvang van de hypotheekmarkt in de betreffende jaren, maar dat wanneer we verder in de tijd teruggaan de gegevens minder betrouwbaar worden.

Een tweede bron waar ik gebruik van gemaakt heb zijn de memories van successie. Hierin werd bij overlijden een overzicht gemaakt van de activa en passiva van de overledene. Voor een systematische analyse is deze bron echter niet bruikbaar, omdat de memories maar zeer ten dele bewaard zijn gebleven, of in een dusdanig slechte toestand verkeren dat ze niet meer raadpleegbaar zijn. Bovendien behoeven voor het successierecht verervingen in de rechte lijn niet te worden aangegeven. Wanneer de waarde van de activa minder dan fl. 300 bedroeg was aangifte evenmin nodig.³⁴ Dit betekent dat we op grond van de aard van de bron met een heel specifieke selectie te maken hebben: de geselecteerde aangiften vonden voor het overgrote deel plaats wanneer na het overlijden van een van de ouders een kind stierf, terwijl er nog geen scheiding van de ouderlijke boedel had plaatsgevonden.³⁵ Om toch tot een enigszins bruikbare reeks te komen heb ik de beschikbare memories van het kantoor Almelo voor de jaren 1820, 1825 en 1835 geanalyseerd, voor zover de memories nalatenschappen betreffen van boeren die eigenaar van hun erf waren.³⁶ Roerende goederen, zoals inventaris, nog niet geogste producten, en vee heb ik buiten beschouwing gelaten, evenals begrafeniskosten. Wat

33 Ik heb alleen de aflossingen bij de oorspronkelijke inschrijving meegenomen. Het bedrag aan aflossingen na 1817 zal daarom iets hoger gelegen hebben dan ik hieronder heb berekend.

34 J.H. Wigger *Inventaris van de memories van aangifte van nalatenschappen, overgang bij overlijden en van schenkingen met de bijbehorende ingang, afkomstig van de ontvangers van het successierecht in de provincie Overijssel 1818-1926* (1927) (Zwolle, 1984) 7.

35 Bij het overlijden van een kind waren zowel de ouders als de broers en zusters erfgenaam, zodat er ook sprake was van vererving in de tweede graad.

36 Het gaat hier om nalatenschappen van personen uit de gemeenten Almelo (stad en ambt), Ootmarsum, Denekamp, Tubbergen en Wierden. Voor de gemeenten Goor, Delden (stad en ambt), Hengelo, Rijssen, Diepenheim, Markelo en Haaksbergen zijn de memories slechts voor enkele jaren raadpleegbaar, terwijl de memories voor de gemeenten Oldenzaal, Losser, Weerselo, Borne, Enschede en Lonneker voor deze periode niet bewaard zijn gebleven.

overblijft is de waarde van de onroerende goederen en de omvang van de schulden. Hierbij treedt overigens het probleem op dat, om de kosten van het successierecht zo laag mogelijk te houden, de waarde van het onroerend goed zo laag mogelijk geschat zal zijn. Hoewel de gegevens waar het gaat om de vermogenspositie van boeren daarom waarschijnlijk een ietwat vertekend beeld geven, zijn de memories van successie van groot belang waar het gaat om de analyse van niet-hypothecaire leningen. Voor dit type leningen, waarvan geen officiële akte werd opge maakt, zijn de memories de enige bron van informatie die beschikbaar is.

B. De kapitaalverschaffing aan boeren in Twente

Tot nu toe heb ik de omvang van de verschuivingen in eigendom alleen geanalyseerd in termen van veranderingen in het aandeel in het grondbezit van verschillende groepen. Het is echter ook mogelijk om de financiële omvang van de toename van het boerenbezit te schatten. Hiervoor kunnen we opnieuw gebruik maken van de gegevens uit de Kadastrale Leggers. De totale belastbare opbrengst van alle grond (minus de markegronden) in de onderzochte gemeenten bedroeg in 1832 fl. 491.178. Bij toename van het boerenbezit met rond 20-25 procent in de periode 1800-1832 zou grond met een belastbare opbrengst van ongeveer fl. 98.000-123.000 door de boeren zijn aangekocht. Rekenen we de belastbare opbrengst van de grond op 4,5 procent van de marktwaarde, dan is door de boeren tussen de fl. 2.200.000 en fl. 2.700.000 opgebracht.³⁷ Daarnaast moest het pand, de boerderij zelf, ook nog gekocht worden. In de Kadastrale Leggers bedraagt de belastbare waarde van de boerderijen en de gebouwen in handen van personen en instellingen met een bezit van meer dan fl. 100, 17 procent van de waarde van de grond. Hiermee komt

37 We beschikken voor Overijssel helaas niet over de tabellen 5bis die bij de invoering van het kadaster opgesteld werden om de belastbare opbrengst van de grond te schatten. In theorie zou men de verhouding tussen de belastbare opbrengst en de marktwaarde kunnen schatten door de prijs van percelen grond bij verkoop in de jaren dertig van de negentiende eeuw te vergelijken met de belastbare waarde. Deze methode is in de praktijk niet uitvoerbaar. Allereerst was het in de jaren dertig nog ongewoon wanneer bij verkoop ook de kadastrale aanduiding van een perceel werd genoteerd. Ook speelde de ligging van een perceel mee bij de prijsbepaling, terwijl dit element bij de bepaling van de belastbare waarde waarschijnlijk niet werd meegenomen. Ik heb slechts een bron gevonden die wel bruikbaar is, de schatting voor de successie van de waarde van de goederen in 1835 van de familie de Thouars in de gemeente Denekamp (het landgoed Singraven) door onafhankelijke opnemers. Van individuele percelen werd de waarde bepaald, terwijl in de opgave ook de kadastrale nummers zijn opgenomen. De totale waarde van de grond (dat is exclusief de boerderijen) blijkt dat 49,1095 hectare met een belastbare waarde van fl. 547,58 voor de successie opgave een waarde van fl. 11.795,00 had. De belastbare waarde bedroeg dus 4,64 procent van de waarde voor de successie. Het betrof hier uitsluitend verpachte gronden (RAO, Memories van Successie Kantoor Almelo, nr. 52, acte 161 d.d. 06-10-1835).

de totale waarde van aankopen van de boeren op fl. 2.550.000-3.200.000. Dat deze aankopen (en de aankopen voor 1800) niet uit eigen zak betaald konden worden, blijkt uit de memories van successie (zie tabel 3).

Het overgrote deel van de boeren in het arrondissement Almelo (noord-Twente) had rond 1830 zeer aanzienlijke schulden. Hoewel het hier gaat om een kleine, en tot op zeker hoogte a-selecte groep boeren is het duidelijk dat grote schulden voor deze boeren de gewoonste zaak van de wereld waren. Het was zelfs uitzonderlijk wanneer er geen schulden waren. Onderscheid tussen kleine boeren (waarde onroerend goed <fl. 1500) en grote boeren (waarde onroerend goed \geq fl. 1500) is er wat dit betreft niet. Van de 52 boeren waarvan in de jaren 1820, 1825 en 1835 bruikbare memories van successie bestaan waren er slechts vijf zonder schulden, terwijl een situatie waarin de totale waarde van het onroerend goed kleiner was dan de som der schulden regelmatig voorkwam. Gemiddeld bedroeg de totale schuld zo'n 78 procent van de waarde van de onroerende goederen.

Tabel 3. *De vermogenspositie van Twentse boeren rond 1830*

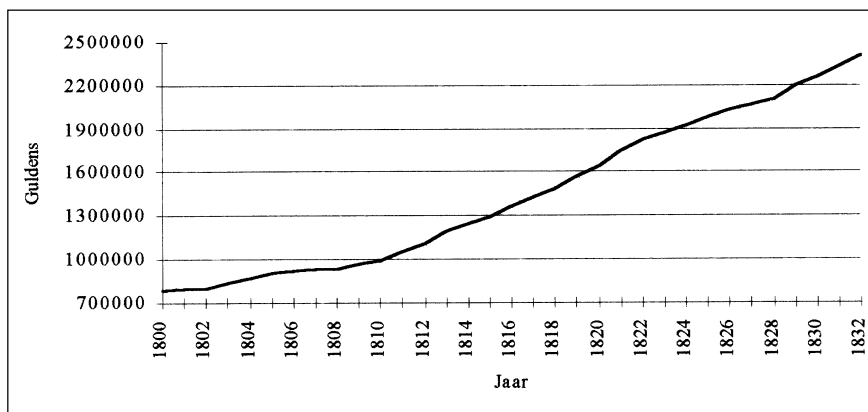
Jaar ³⁸		1	2	3	4	5	6	7
1820	Allen	20	17	48018	2401	34791	1740	72,5
	\geq 1500	11	10	38113	3465	28900	2627	75,8
	<1500	9	7	9905	1101	5891	655	59,5
1825	Allen	18	17	26276	1460	22659	1259	86,2
	\geq 1500	9	9	19765	2196	17869	1985	90,4
	<1500	9	8	6511	723	4790	532	73,6
1835	Allen	14	13	19395	1385	15640	1117	80,6
	\geq 1500	4	3	10700	2675	7030	1758	65,7
	<1500	10	10	8695	870	8610	861	99,0
Totaal	Allen	52	47	93689	1802	73090	1406	78,0
	\geq 1500	24	22	68578	2857	53699	2242	78,4
	<1500	28	25	25111	897	19291	689	76,4

Sleutel: 1. Aantal gevonden akten; 2. Aantal gevonden akten waarin er sprake is van schulden; 3. Totale waarde onroerende goederen in guldens (alle akten); 4. Gemiddelde waarde onroerende goederen (alle akten) 5. Totaal bedrag aan schulden; 6. Gemiddelde waarde schulden; 7. Verhouding schulden/ totale waarde onroerende goederen (in procenten; alle akten).

Bron: RAO, Memories van Successie, Kantoor Almelo, nrs. 4, 5 (1820), 12, 13 (1825), 50-52 (1835).

38 Jaar van indiening van de acte van successie.

Figuur 2. *De ontwikkeling van de netto hypothecaire schulden van boeren, 1800-1832*

Bronnen figuur 2 en 3: RAO, Archief van de Hypotheekbewaarder te Zwolle, Deventer en Almelo 1811-1858, nrs. 413-415 (1811) en 434-470 (1812-1832).

De totale omvang van de hypothecaire schulden van de boeren kunnen we berekenen aan de hand van de Registers van Inschrijving van Hypotheekrechten. In figuur 2 heb ik de ontwikkeling van de omvang van de hypothecaire schulden samengevat. Het gaat hier om de netto omvang van de schulden, dat wil zeggen na aftrek van aflossingen, schulden van boeren aan boeren, en schulden van niet-boeren aan boeren (voor een volledig overzicht zie bijlage 4).³⁹

In de periode 1800-1832 steeg het bedrag aan hypothecaire schulden van de Twentse boeren met fl. 1.600.000, van bijna fl. 800.000 tot iets meer dan fl. 2.400.000. In het eerste decennium van de negentiende eeuw was sprake van een lichte groei van zo'n fl. 800.000 tot bijna fl. 1.000.000, ongeveer fl. 20.000 per jaar. Na 1810 neemt de omvang van de schuld snel toe tot fl. 2.400.000 in 1832, een gemiddelde groei van ongeveer fl. 60.000 per jaar. Hier stonden, zoals we zagen, aankopen van onroerend goed ter waarde van fl. 2.550.000-3.250.000 tegenover. Gaan we nu opnieuw uit van de gegevens uit de Kadastrale Leggers, dan was de totale waarde van het boerenbezit in 1800 (35-40 procent boerenbezit, inclusief boerderijen en gebouwen) fl. 4.470.000-5.110.000 aan onroerend goed, tegenover

39 Voor de periode 1800-1811 beschikken we natuurlijk niet over de exacte bedragen. Ik ben voor de berekening van het bedrag voor deze periode uitgegaan van het bedrag aan schulden die in de hypothecaire boekhouding zijn geregistreerd, maar voor de invoering van deze boekhouding waren aangegaan. Vervolgens heb ik dit bedrag gecorrigeerd voor de aflossingen. De correctiefactor heb ik berekend aan de hand van de afgeloste hypothe-

en fl. 7.880.000 in 1832. In 1800 was 16-18 procent van alle onroerend goed van boeren belast met hypotheeken aan niet-boeren, tegen ongeveer 30 procent in 1832.

De omvang van de schulden zoals we deze in de memories van successie vinden ligt veel hoger dan de 30 procent die hierboven berekend is aan de hand van de hypotheekregisters

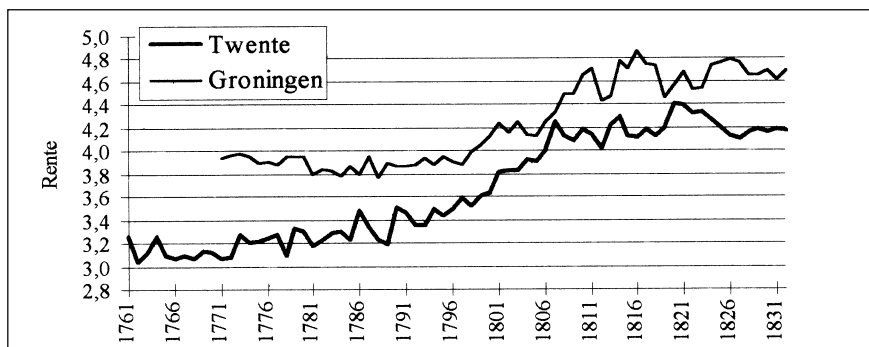
De oorzaak hiervan is dat er naast de hypothecaire schulden ook de nodige onderhandse leningen door de boeren waren aangegaan. Deze leningen waren niet door het gericht (voor 1811) of door notarissen geregistreerd. De totale omvang van deze onderhandse leningen was waarschijnlijk minstens even groot als die der hypotheeken. Van alle schulden die geregistreerd zijn in de onderzochte memories van successie voor de jaren 1820, 1825 en 1835 heb is voor 84,5 procent te achterhalen wat voor type lening het betrof. Van deze 84,5 procent was 47,7 procent hypothecair, en 53,3 procent onderhands. Zou dit percentage voor het gehele Twentse gebied gelden, dan betekent dit dat in ieder geval meer dan 60 procent van alle onroerend goed in het bezit van boeren met leningen bezwaard was. De totale schuld van boeren aan niet boeren in 1800 komt dan op ongeveer fl. 1.600.000, en op ongeveer fl. 4.800.000 in 1832. Bij een rentestand van vier procent moest dus in 1800 fl. 64.000 aan rente door boeren aan niet boeren betaald worden, en fl. 192.000 in 1832. Hoewel we geen cijfers hebben over de winstgevendheid van het boerenbedrijf in deze periode, kunnen we wel stellen dat elk jaar een zeer aanzienlijk bedrag uit de landbouw naar de Twentse burgerij verdween. We zien ook dat de rentebetaling op zichzelf voldoende kapitaal genereerde om aan de vraag naar kapitaal te voldoen.

De geldschieters waren voor het belangrijkste deel de gegoede burgers uit de Twentse steden. Van alle hypothecaire leningen in de periode 1801-1812 namen de twee belangrijkste doopsgezinde textielgeslachten uit Almelo, de families Coster en Ten Cate, 6,5 procent voor hun rekening. Vier katholieke families uit Oldenzaal (Hummels, Kistemaker, Nieuwenhuis en Kock) waren tezamen goed voor 7,7 procent. We vinden de namen van deze grote kredietverschaffers in 1832 ook terug als grote burgerlijke grondbezitters. De vier Oldenzaalse families bezaten grond met een belastbare waarde van iets meer dan fl. 8000 in de onderzochte gemeenten, 8,2 procent van alle burgerlijk grondbezit. De twee Almelose families waren goed voor grond met een belastbare waarde van meer dan fl. 5200, 5,3 procent van alle burgerlijk grondbezit. In totaal werd dan de helft van alle hypothecaire leningen uit de periode 1801-1812 genomen door burgers uit Almelo, Enschede en Oldenzaal. De sterke groei van het boerenbezit is dus in Twente samengegaan met een nog sterkere toename van de schulden der boeren: om de aankopen te kunnen financieren moest een beroep gedaan worden op kapitaal van buiten de boerenstand. Hierbij werden ze geholpen door een kapitaalkrachtige burgerij bereid was geld tegen een relatief lage rente uit te lenen.

ken van boeren aan niet-boeren met een looptijd van een tot twaalf jaar in de periode 1812-1832.

In de eerste jaren van de onderzochte periode (1761-1771) fluctueerde de rente rond 3,1 procent (zie figuur 3, voor de volledige gegevens zie bijlage 5). Van 1772 tot aan 1795 was er weliswaar sprake van een geleidelijke stijging, maar het niveau van 3,5 procent werd niet overschreden. Na 1795 kwam een veel sterkere stijging op gang. In de periode 1795-1806 ging de rente met ongeveer 0,7 procent omhoog, maar na 1806 zien we opnieuw een stabilisatie, nu rond het niveau van 4,2 procent. Alleen tussen 1819 en 1823 was er een lichte uitschieter naar boven. Een vergelijking met Groningen, waar Paping gegevens over verzamelde, laat zien dat het niveau van de rente hier voortdurend hoger lag dan in Twente.⁴⁰ Nog veel hoger lag de rente in de Zuidhollandse Beijerlanden.⁴¹ Toen de rente in Twente in de jaren 1760 zich rond de 3,1 procent bevond, moest in de Beijerlanden 3,5 procent betaald worden. De hoogste rentevoet werd hier ook rond 1805 bereikt, maar het absolute niveau lag op ongeveer 5,5 procent, 1,3 procent hoger dan in Twente. Na de Franse tijd trad ook in de Beijerlanden een zekere stabilisatie op, maar het absolute niveau bedroeg hier ongeveer vijf procent, tegenover 4,2 procent in Twente. Ook in Amsterdam was vijf procent het normale renteniveau.⁴² Evenals in Twente kwam ook in Groningen na 1795 een stijging op gang, maar van een stabilisatie na 1806 was hier geen sprake: de stijging zette zich voort tot aan 1810. Opvallend is dan ook dat, met uitzondering van de periode 1795-1806, de ontwikkeling van het renteniveau zich in Groningen en Twente geheel verschillend voltrok. Tot aan 1795 was er in Twente een lichte stijging van het renteniveau te zien, terwijl er in Groningen een lichte daling optrad. Vanaf 1815 was er vrijwel sprake van een inverse ontwikkeling. Wanneer de rente in Groningen daalde steeg deze in Twente en omgekeerd.

Figuur 3. *De ontwikkeling van de hypotheekrente in Twente en Groningen 1761-1832.*

40 Paping, *Voor een handvol stuivers* 360-361.

41 Baars, *De Geschiedenis van de Landbouw in de Beijerlanden* 117-118.

42 Joost Jonker, *Merchants, Bankers, Middlemen – The Amsterdam money market during the first half of the 19th century* (Amsterdam, 1996) 84.

De aanzienlijke verschillen in het absolute niveau van de rente in de verschillende regio's laten zien dat van een nationale rentevoet op hypothecaire leningen nog geen sprake was. Wel zien we tot aan 1814 dat de trends in Twente, Groningen en de Beijerlanden zich vaak in dezelfde richting bewogen, hetgeen suggereert dat de invloeden die de richting van de ontwikkeling van de rente bepaalden zich niet tot de regio's beperkte. Na 1814 is hier niets meer van te zien. De achtergronden van de fluctuaties van de rentestand zijn onduidelijk. De vraag naar kapitaal heeft slechts een beperkte invloed gehad. Voor de periode 1812-1832 bedraagt de correlatie coëfficiënt van de rentevoet in een bepaald jaar en het uitgeleende bedrag 0,5057. De correlatie coëfficiënt van de rentevoet met het uitgeleende bedrag in het jaar voorafgaand bedraagt 0,4555. Tussen omvang van de aflossingen in een bepaald jaar en de rentevoet bestaat in het geheel geen verband (correlatie coëfficiënt is 0,0124), evenmin als tussen de rentevoet en de aflossingen in het voorafgaande jaar (correlatie coëfficiënt is 0,0100).

De opvallend lage rente in Twente is niet eenvoudig te verklaren. Drie factoren hebben waarschijnlijk een rol gespeeld. Allereerst werden de leningen door de boeren aangegaan om goederen te kopen. Ze werden gewoonlijk niet aangegaan om tijdelijke financiële problemen in de bedrijfsvoering op te lossen. Het risico lag daarom voor de kapitaalverschaffers laag. Ten tweede lijkt een zekere angst voor investeringen buiten de geijkte paden of een voorkeur voor risicospreiding meegespeeld te hebben. Zo investeerde de Almelose textielondernemer Jan Harmen Coster een groot deel van zijn aanzienlijke vermogen in zekere beleggingen als onroerend goed, hypotheek en onderhandse leningen (zie tabel 4). Hij was wel bekend met andere beleggingsmogelijkheden, maar maakte hier slechts een beperkt gebruik van. Andere Twentse boedelinventarissen vertonen een zelfde patroon.⁴³ Een derde element dat een rol speelde was de aanwezigheid van veel kapitaal bij de gegoede Twentse burgerij.⁴⁴ Voor het geld dat in handel en textielnijverheid verdiend was bestonden binnen de bedrijven weinig investeringsmogelijkheden.⁴⁵ Binnen het bedrijf kon men slechts 'investeren' in kredietverschaffing aan afnemers, terwijl er klaarblijkelijk een zekere huiver bestond tegenover investeringen in aandelen en dergelijke of, na 1815, in de staatsschuld, niettegenstaande het feit dat de rendementen hierbij beduidend hoger lagen dan de ongeveer 4,2

43 Zie Z.W. Sneller 'Boedelinventarissen van Twentsche entrepreneursgeslachten uit het laatst der 18e eeuw,' in *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 55 (1934) 33-118.

44 Hiermee is natuurlijk niet gezegd dat elders geen kapitaal beschikbaar was. De beschikbaarheid van kapitaal is slechts een noodzakelijke voorwaarde voor investeringen in hypotheek en onderhandse leningen, geen voldoende voorwaarde.

45 Zo bestond er in de textiel weinig reden om in kapitaalgoederen te investeren. Met een traditionele bedrijfsvoering werden in de eerste decennia van de negentiende eeuw goede bedrijfsresultaten behaald (zie M. Jansen en C. Trompetter, 'Hoezo achterlijk? Een studie

procent die men op de hypotheekmarkt kon verkrijgen.⁴⁶ Mogelijk ligt hierin ook de oorzaak van de, in vergelijking met Twente en ook met Groningen, relatieve hoge rente in de Beijerlanden en Amsterdam. In Holland bestond veel meer een traditie van investeringen in overheidspapieren dan in Twente. Een eenduidig antwoord op de vraag naar de oorzaken van de lage rente is vooralsnog echter niet te geven. Deze vraag is alleen op te lossen door verder comparatief onderzoek naar de rentevoet, de (kennis van) investeringsmogelijkheden in verschillende sectoren van de economie en de beschikbaarheid van kapitaal in andere delen van Nederland.

Tabel 4. *De investeringen van Jan Harmen Coster (1797)*⁴⁷

	Bedrag	%
Onroerend Goed	31.825	28,1
Hypotheken	17.636	15,6
Obligaties (onderhandse leningen)	23.376	20,6
Russische Obligaties	8.100	7,2
Amerikaanse Obligaties	17.148	15,1
Nederlandse Fondsen	13.050	11,5
Rest	2.120	1,9
Totaal	113.255	100,0

Bron: RAO, Collectie Kleine Aanwinsten, 1963 nr. 8.

4. Conclusies

De verandering van de eigendomsverhoudingen in Twente is een proces geweest waarbij verschillende fasen moeten worden onderscheiden. Tot aan ongeveer 1800 is er sprake geweest van een geleidelijke ontwikkeling. Wat betreft het adellijke bezit is er tussen 1600 en 1750 sprake geweest van een langzame doch gestage afbrokkeling, waarbij ongeveer de helft van de adellijke goederen in andere handen overging. In de eerste fase van de afbrokkeling van het adellijke bezit, tot het midden van de achttiende eeuw, waren het vooral burgers die deze goederen koch-

naar de situatie in de vroeg negentiende-eeuwse Twentse textielnijverheid (1800-1835), *Textielhistorische Bijdragen* 35 (1995) 101-119.

46 Jonker, *Merchants, Bankers, Middlemen* 85-90.

47 Naast deze investeringen had Coster nog een aandeel in het textielbedrijf van een van zijn zoons. Een deel van de boedel was al voor de dood in de vorm van onderhandse leningen aan de vier kinderen uitgekeerd. Deze onderhandse leningen zijn niet in de tabel opgenomen. De totale waarde van de boedel bedroeg meer dan fl. 190.000.

ten. Na 1760 komen we in een nieuwe fase. Het waren toen vooral boeren die naar voren traden als kopers van de adellijke goederen. Ook een deel van de goederen die eerst door de burgers waren aangekocht kwamen in handen van boeren. Het ging hierbij voornamelijk om losse boerderijen: grote adellijke goederencomplexen kwamen pas na 1800 op de markt.

De derde en meest ingrijpende fase van het veranderingsproces, de verkoop van de goederen van de voormalige Ridderschap en de provinciale domeingoederen voltrok zich in een relatief korte periode, tussen 1811 en 1832. Deze goederen werden voornamelijk door de boeren gekocht. Het ging hier om individuele boerderijen, waar de boeren als gebruikers van de grond een veel hogere prijs voor konden betalen dan anderen.⁴⁸ De opkomst van de eigenerfde boeren was, in financiële zin, echter minder ingrijpend dan Van Zanden veronderstelde. Weliswaar kochten de boeren de goederen die ze in pacht hadden, maar om deze aankopen te financieren moesten ze vaak een beroep doen op burgerlijk kapitaal. De boeren werden juridisch eigenaar, maar ze moesten hiervoor, in ieder geval tijdelijk, een slechte vermogenspositie op de koop toe nemen. De eigendomsverhoudingen werden door de boerenstand gedomineerd, maar de vermogensstructuur door een kapitaalcrachtige burgerij.

Bekijken we het gedrag van de boeren nu vanuit een bedrijfseconomisch perspectief, dan zijn we dat op de lange termijn de aankoop van de goederen door de boeren met geleend kapitaal een goede investering geweest. De sterke stijging van de grondprijzen in de negentiende eeuw die door Kint is aangetoond – in Overijssel steeg de gemiddelde waarde van een hectare cultuurgrond van fl. 362 in 1820 tot fl. 909 in 1880 – betekende dat de waarde van de goederen sterk steeg.⁴⁹

Anders dan bij de verkoop van de domeingoederen ging met bij de verkoop van de grote adellijke goederen complexen na 1800. Hierbij traden boeren slechts zelden als kopers op. Het waren vooral rijke burgers die zich van deze goederen meester maakten en ze vaak geruime tijd in handen hielden. Klaarblijkelijk was grondbezit ook voor de burgers aantrekkelijker dan op grond van de verwachte pachtinkomsten verwacht mocht worden. De aankopers hielden vaak al een hypotheek op de adellijke goederen, waardoor ze een vinger in de pap hadden bij de verkoop en de goederencomplexen voor relatief weinig geld in handen konden krijgen. Waarschijnlijk lagen aan de aankoop van de adellijke goederen door de burgers speculatieve motieven ten grondslag.

48 Van Zanden, 'Opkomst,' 125-6.

49 Ph. Kint, 'Het grondinkomen in Nederland in de negentiende eeuw', *NEHA Jaarboek voor economische, bedrijfs – en techniekgeschiedenis* 57 (1994) 249-270, 264. Hier komt bij dat in de periode 1800-1830 ook de tienden die tot de domeinen behoorden voor het overgrote deel in handen van de boeren kwamen, hetgeen betekende dat de kosten van het agrarisch bedrijf daalden. Een deel van de geleende gelden zal voor de aankoop van deze tienden gebruikt zijn.

De groei van het eigendom der boeren was alleen mogelijk omdat er voldoende aanbod van kapitaal was om deze aankopen te financieren. Puur bedrijfseconomisch gerekend betekende de aankoop van de boerderij dat de kosten omhoogging: de afschrijving op het geïnvesteerde kapitaal lag hoger dan de betaalde pacht.⁵⁰ De relatief hoge inkomens van de boeren, vooral in de periode 1800-1809, hebben een dubbele rol gespeeld. Voor de boeren betekenden deze hoge inkomens dat ze zonder echte zorgen met betrekking tot rentebetaling grote investeringen konden doen. Over aflossing hoefde men zich geen zorgen te maken, leningen konden tientallen jaren gecontinueerd worden. Tegelijkertijd betekende het ook voor de kapitaalverschaffers dat er een voldoende zekerheid bestond met betrekking tot de rentebetaling. Het kapitaaloverschot in Twente was echter dusdanig hoog dat ook burgers, ondanks een laag direct rendement, land aankochten. Het gebrek aan, of de huiver voor, alternatieve investeringsmogelijkheden heeft hierbij zeker een rol gespeeld. Dit alles betekent dat de ontwikkeling van de eigendomsverhoudingen in de Twentse landbouw voor 1832 gezien moet worden in het perspectief van een bestaande, en effectieve financiële infrastructuur.

50 Vergelijk de prijzen die bij de verkoop van de goederen die tot het Stift Weerselo behoorden betaald werden met de door de boeren betaalde pachten (RAO, Archief van de Ridderschap nrs. 2 en 623; Dingeldein, *Het Stift Weerselo* 64-69).

Bijlage 1. *Eigendomsverhoudingen 1601, naar de gemeentelijke indeling van 1832*⁵²

	1	2	3	4	5	6	7	8
Ambt Almelo	95,0	42,7	8,1	16,1	0,0	31,4	1,7	4,9
Borne	93,4	51,1	6,9	0,5	30,4	11,1	0,0	5,2
Ambt Delden	92,7	57,2	10,4	6,8	16,9	8,7	0,0	11,3
Denekamp	79,3	53,5	5,7	16,2	8,9	15,6	0,0	12,5
Diepenheim	83,8	36,5	3,2	0,0	40,6	19,7	0,0	3,4
Haaksbergen								
Hengelo	97,2	74,7	6,5	3,7	0,0	15,0	0,0	4,6
Lonneker	96,2	50,4	3,8	16,1	12,2	17,2	0,4	15,1
Losser	86,1	61,4	0,8	6,8	9,1	18,9	3,0	8,1
Markelo								
Rijssen	52,8	25,7	8,8	5,9	23,0	34,0	2,6	2,6
Tubbergen	85,8	42,7	8,8	7,8	5,7	34,7	0,2	18,8
Weerselo	93,3	38,7	1,7	3,9	11,4	43,4	0,9	13,5
Wierden								
Totaal (gewogen)	87,8	49,1	5,8	8,9	11,8	23,8	0,6	
Slicher van Bath ⁵³	32,8	12,7			10,5	26,2		

Bron: *Het Verpondingsregister van Twente van 1601* (Enschede, 1985).

Sleutel: 1. Percentage bekend; 2. Aandeel adel; 3. Idem boeren; 4. Idem burgers; 5. Idem landsheer; 6. Geestelijkheid; 7. Instellingen van armenzorg; 8. Aandeel der gemeente in de totale oppervlakte waarvan de eigenaar bekend is.

52 Exclusief het dorp Hengelo, waarvoor onduidelijke landmaten (voeten) werden gebruikt. De goederen van de Commanderie van de Duitse Orde in Ootmarsum in de gemeenten Losser, Weerselo, Denekamp en Tubbergen, 5,1 procent van alle goederen in Twente, heb ik steeds bij de adel gerekend, daar deze goederen al in de eerste decennia van de zeventiende eeuw door ruiling aan de adel kwamen (Gevers en Mensema, *De Havezaten in Twente* 503-505). De bezittingen van de burgers van de steden op het platteland heb ik geheel meegerekend. Alleen voor de burgers van de stad Oldenzaal ontbreken deze gegevens in het Verpondingsregister.

53 Mijn cijfers met betrekking tot de waarde van het eigen bezit en het bezit van de adel verschillen sterk van de door Slicher van Bath gepresenteerde cijfers (Slicher van Bath, *Samenleving* 628-634, in het bijzonder 631). Dit heeft verschillende oorzaken. Slicher van Bath berekende de verhoudingen niet uit naar rato van de oppervlakte bouwland die de verschillende groepen in hun bezit hadden, maar naar de waarde, waarschijnlijk op basis van de aanslag in de Verponding. Dit maakt op zich weinig verschil, daar de hoogte van de aanslag gewoonlijk gekoppeld was aan de grootte van de goederen. Echter, bij de meeste, door oorlogsgeweld tijdelijk verlaten goederen is wel de grootte, maar geen aanslag in de

Bijlage 2. *Aandeel van grondeigenaren met eigendom ter waarde van meer dan fl. 100 aan belastbare opbrengst, per gemeente, met uitsluiting van de marken (1832)*

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ambt Almelo	76,5	69,2	3,7	19,9	0,0	0,7	0,0	5,7	0,7
Borne	66,5	9,3	50,9	33,9	0,0	5,9	0,0	0,0	0,0
Ambt Delden	78,3	43,8	39,0	13,9	0,7	0,8	0,6	0,8	0,5
Denekamp	67,3	10,9	60,9	24,4	1,7	0,9	1,1	0,0	0,0
Diepenheim	70,7	33,4	43,0	15,9	0,0	1,2	1,8	1,9	2,9
Haaksbergen	59,2	9,3	57,4	16,4	2,7	3,0	9,6	0,0	2,0
Hengelo	65,4	52,1	25,6	16,5	0,0	2,0	1,2	2,1	0,0
Lonneker	63,8	0,8	82,9	14,2	1,1	0,7	0,3	0,0	0,0
Losser	72,6	0,4	50,8	41,5	1,0	1,8	1,7	0,6	2,6
Markelo	67,4	21,2	41,8	19,0	10,3	2,7	5,0	0,0	0,3
Rijssen	36,3	26,1	24,9	36,5	0,0	4,8	4,4	0,0	3,3
Tubbergen	65,5	16,0	72,1	6,6	0,3	0,0	1,1	0,0	3,9
Weerselo	71,0	12,7	65,1	19,5	2,2	0,0	0,6	0,0	0,0
Wierden	56,5	6,7	58,7	27,5	0,0	1,2	0,8	0,0	5,3
Totaal (gewogen)	66,7	18,2	54,2	20,7	1,8	1,4	1,8	0,6	1,4
Verhoudingen eigenaren met tusschen 100 en 150 gulden	9,7	1,4	72,9	20,0	0,2	1,5	0,5	0,0	3,2

Bron: De Kadastrale Leggers uit 1832, aanwezig op het Archief van het Kadaster in Overijssel.

Sleutel: 1. Aandeel in de totale belastbare opbrengst; 2. Aandeel adel binnen het segment; 3. Idem boeren; 4. Idem burgers; 5. Idem domeinen; 6. Idem kerken; 7. Idem instellingen van armenzorg; 8. Idem gemeenten; 9. Onbekend.

Verponding gegeven. Omdat in de loop van de zeventiende eeuw deze goederen wel weer in gebruik zijn genomen, heb ik ze wel meegeteld, terwijl ze door Slicher van Bath mogelijk niet zijn meegeteld. Ten tweede geeft Slicher van Bath geen categorie 'burgers'. De burgers zitten in bij hem in de categorie 'overige verpachters', een groep die maar liefst 17,8 procent van alle goederen bezit. Welke andere eigenaren ook in deze categorie zitten is niet duidelijk. Mogelijk zitten ook de goederen van de Commanderie van de Duitse Orde in Ootmarsum hierin, die ik bij de adel heb gerekend. Hiernaast heb ik Vriezenveen, waar bijna geen adellijk bezit was, niet meegerekend, terwijl Slicher van Bath dit wel heeft gedaan.

Bijlage 3. *Eigendomsverhoudingen in 1832 naar belastbare opbrengst, alle eigenaren*

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ambt Almelo	53,2	20,0	20,0	0,0	0,9	0,1	4,4	1,3	3,9
Borne	6,7	58,3	29,2	0,1	4,4	0,2	0,0	1,1	3,7
Ambt Delden	35,1	46,3	14,7	0,6	1,0	0,6	0,6	1,1	7,5
Denekamp	7,8	64,8	23,0	1,2	1,1	0,9	0,0	1,1	8,2
Diepenheim	24,0	51,7	17,1	0,1	1,3	1,4	1,3	3,0	3,1
Haaksbergen	6,1	63,7	17,9	1,7	2,4	5,9	0,0	2,5	6,9
Hengelo	34,5	42,0	17,7	0,1	1,8	1,0	1,4	1,1	3,9
Lonneker	1,0	79,3	16,3	0,8	1,0	0,4	0,0	1,2	12,1
Losser	0,7	56,8	35,6	0,8	1,7	1,4	0,4	2,8	9,4
Markelo	18,9	51,9	14,9	7,0	2,3	3,5	0,0	1,3	9,2
Rijssen	10,4	55,4	26,0	0,1	2,7	1,9	0,0	3,3	2,3
Tubbergen	11,0	72,4	11,2	0,3	0,5	0,9	0,0	3,7	10,8
Weerselo	9,4	67,3	19,7	1,6	0,4	0,6	0,0	0,9	10,1
Wierden	4,4	64,8	24,3	0,1	1,4	0,7	0,0	4,4	9,0
Totaal (gewogen)	12,6	60,4	20,5	1,3	1,4	1,4	0,4	2,0	

Bron: De Kadastrale Leggers uit 1832, aanwezig op het Archief van het Kadaster in Overijssel.

Sleutel: 1. Aandeel adel; 2. Idem boeren; 3. Idem burgers; 4. Idem domeinen; 5. Idem kerken; 6. Idem instellingen van armenzorg; 7. Idem gemeenten; 8. Onbekend; 9. Aandeel van de eigenaren in betreffende gemeente in de totale belastbare opbrengst.

Bijlage 4. De ontwikkeling van de hypotheekmarkt in Twente (1800-1832).

Jaar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
<1801	1548980	920365	241964	201779					1548980	1803800	678401	790004
1801	77283	34163	15420	11921					1626262	1847540	697144	792001
1802	63501	26168	10289	9239					1689764	1880166	713023	793366
1803	93621	66497	12695	9935					1783385	1949627	766824	838306
1804	94125	45244	8455	8055					1877510	2021586	803613	865280
1805	125670	58850	15502	12185					2003180	2127125	846960	899365
1806	65927	35585	4226	2096					2069107	2169486	878319	920929
1807	61196	34484	14794	13393					2130303	2208183	898009	930838
1808	57787	23491	11972	7383					2188090	2244814	909527	933106
1809	86394	48727	10321	6835					2274484	2312099	947932	963609
1810	78283	33110	3347	2547					2352766	2372383	977696	985847
1811	176603	79067	13386	12137	499	300	0	0	2528871	2532084	1043377	1044702
1812	163020	90521	16485	14050	23890	5540	1890	0	2668001	2668001	1116513	1116513
1813	159292	85141	10645	8242	45701	6276	1449	390	2781592	2781592	1190320	1190320
1814	115576	68137	14390	7690	12317	4960	1890	100	2884851	2884851	1243167	1243167
1815	113449	73893	19273	15923	29481	8601	1271	0	2968819	2968819	1297182	1297182
1816	133912	93015	24145	19915	65515	19701	11132	5394	3037215	3037215	1360750	1360750
1817	153975	100170	30602	27987	43715	17950	8761	4172	3147475	3147475	1426147	1426147
1818	155459	88253	27195	23520	58379	15135	13564	5459	3244555	3244555	1480745	1480745
1819	179977	127916	23277	19202	100997	19550	21312	8149	3323535	3323535	1575236	1575236
1820	192053	103459	24450	21320	44363	27200	13322	4446	3471225	3471225	1647900	1647900
1821	162437	118210	14135	12475	30270	14800	10290	2000	3603393	3603393	1747075	1747075
1822	149319	107460	24710	22235	33420	9875	3770	700	3719291	3719291	1828030	1828030
1823	125619	70954	29907	17457	19782	17582	4410	2100	3825128	3825128	1866976	1866976
1824	158601	79299	24350	18925	28748	9732	5376	2560	3954981	3954981	1919365	1919365
1825	149006	81525	14669	10570	11230	2900	2415	200	4092757	4092757	1985071	1985071
1826	136783	59974	15185	10510	13784	4952	2573	815	4215756	4215756	2028635	2028635
1827	130836	73508	31230	23930	17945	8500	4725	600	4328647	4328647	2068663	2068663
1828	109463	54543	13830	12554	37875	25900	26880	12200	4400235	4400235	2096577	2096577
1829	192396	133362	32992	30192	12477	5660	7476	1560	4580154	4580154	2193387	2193387
1830	163199	94931	22137	18566	70370	11020	9450	4500	4672983	4672983	2261681	2261681
1831	145514	105284	34776	27226	22510	7055	5785	2255	4795988	4795988	2329435	2329435
1832	148478	98930	22537	19997	34634	12634	4620	2000	4909831	4909831	2403628	2403628

Bron: RAO, Archief van de Hypotheekbewaarder te Zwolle, Deventer en Almelo 1811-1858, nrs. 413-415 (1811) en 434-470 (1812-1832).

Sleutel: 1. Totaal bedrag aan hypotheken (per jaar); 2. Totaal bedrag geleend door boeren (per jaar); 3. Totaal bedrag uitgeleend door boeren (per jaar); 4. Totaal bedrag geleend door boeren aan boeren (per jaar); 5. Aflossingen per jaar; 6. Aflossingen door boeren (per jaar); 7. Aflossingen aan boeren (per jaar); 8. Aflossingen van boeren aan boeren (per jaar); 9. Netto omvang schulden (cumulatief); 10. Idem, na correctie voor aflossingen 1801-1811; 11. Netto omvang schulden boeren (cumulatief); 12. Idem, na correctie voor aflossingen 1801-1811.

Bijlage 5. De ontwikkeling van de rente in Twente 1761-1832

Jaar	N	Rente	Jaar	N	Rente
1761	14	3,04	1797	64	3,52
1762	18	3,12	1798	84	3,60
1763	13	3,25	1799	73	3,63
1764	22	3,09	1800	63	3,81
1765	21	3,07	1801	90	3,83
1766	16	3,09	1802	83	3,82
1767	23	3,07	1803	98	3,93
1768	19	3,13	1804	111	3,91
1769	28	3,11	1805	135	4,00
1770	28	3,06	1806	93	4,25
1771	17	3,07	1807	80	4,13
1772	29	3,27	1808	86	4,09
1773	33	3,20	1809	96	4,19
1774	34	3,21	1810	84	4,14
1775	26	3,24	1811	141	4,02
1776	27	3,27	1812	133	4,23
1777	29	3,09	1813	127	4,29
1778	29	3,32	1814	94	4,13
1779	33	3,30	1815	116	4,12
1780	64	3,17	1816	152	4,19
1781	29	3,23	1817	185	4,13
1782	58	3,28	1818	179	4,20
1783	39	3,29	1819	181	4,40
1784	31	3,23	1820	174	4,39
1785	45	3,48	1821	175	4,32
1786	28	3,34	1822	161	4,33
1787	37	3,22	1823	162	4,26
1788	37	3,18	1824	161	4,20
1789	58	3,51	1825	147	4,13
1790	82	3,47	1826	119	4,11
1791	65	3,35	1827	157	4,15
1792	56	3,35	1828	152	4,18
1793	58	3,49	1829	175	4,15
1794	62	3,43	1830	157	4,18
1795	31	3,49	1831	150	4,17
1796	41	3,59	1832	157	4,22

Bron: RAO, Archief van de Hypotheekbewaarder te Zwolle, Deventer en Almelo 1811-1858, nrs. 413-415 (1811) en 434-470 (1812-1832).